

ği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı, İstihlak-ı Millî Cemiyeti, Millî Tâlim ve Terbiye Cemiyeti ile Halka Doğru Cemiyeti, Türk milliyetçiliği fikirlerini çeşitli zeminlerde yaymak için faaliyet göstermişlerdir. Bunlar arasında özellikle Türk ocaklarının faaliyeti son derece önemlidir. Yurt dışındaki Osmanlı gençleri de bu gaye ile yurt dışındaki çeşitli merkezlerde Türk yurtlarını kurmuşlardır.

Mütareke ile beraber yabancı işgaline ve ülkeye kabul ettirilmeye çalışılan barış şartlarına karşı olduğu gibi ayrıca milliyetçi kuruluşlara muhalif çok sayıda siyasî cemiyet kurulmuştur. Bunların önemlileri içinde, Anadolu hareketine karşılık olarak Osmanlı İ'lâ-yi Vatan Cemiyeti, İngiliz Muhibleri Cemiyeti, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkezî Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Kürdistan Teâlî Cemiyeti, Şark-ı Karîb Çerkezleri Te'mîn-i Hukuk Cemiyeti; bu hareket yanlısı olarak ise çoğunluğu Müdâfaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak ortak adıyla kurulanları örnek olarak gösterilebilir. Daha sonra Sivas Kongresi'nde bu son teşkilâtlar Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleşmişlerdir. Bu cemiyet savaş sonrasında Halk Fırkası'nın kuruluşunu gerçekleştirmiştir.

Cumhuriyet rejiminin kurulması ile siyasî cemiyetlerin sayısında büyük oranda bir azalma oldu. 1924 anayasasının 70. maddesi, "cemiyet" in Türkler'in tabii hukukundan sayılan hürriyetler olduğunu belirtmesine ve 1909 cemiyetler kanununun yürürlükte olmasına rağmen bu dönemde hükümet tarafından bilgi ve kültür gayesiyle kurulanlar dışında fazla cemiyete rastlanmaz. Yeni rejim 20 Kânunuevvel 1339 (1923) tarih ve 387 sayılı kanunla "her nevi cemiyetlerin muâmelât-ı idâriyye ve hesâbiyyesinin" hükümet tarafından istenildiği zaman kontrol edilebileceği hakkını ortaya çıkararak cemiyet kuruluşunu daha da zorlaştırmıştır. 15 Teşrinievvel 1339 (1923) tarih ve 353 sayılı kanunla cemiyet üyeliği yaşı on sekize indirilmişse de bunun cemiyet kuruluşunu fazla etkilediği söylenemez. 3 Mart 1341 (1925) tarih ve 578 sayılı Takrîr-i Sükûn Kanunu, hükümete her türlü faaliyeti kontrol altında bulundurmak bakımından çok geniş yetkiler vermektedir. Bu husus cemiyetler üzerindeki kontrolü de arttırdı. 24 Kânunusânî 1927 tarih ve 109 sayılı yorum ile cemiyetler kanununun 12. maddesi, kapatılan cemiyetlerin yeniden kurulması durumunda Da-

hiliye Nezâreti'nin bunların tüzüklerini tetkik ve takdire yetkili olduğu belirtilmiştir. 28 Haziran 1938 tarihinde 3512 sayılı cemiyetler kanunu ile de 1909 kanunu yürürlükten kaldırıldı ve Cumhuriyet döneminin cemiyetlerle ilgili hukukî yapısı şekillendirildi. Bu yeni kanunun 9. maddesiyle cemiyet kuruluşu ile ilgili sınırlamalar genişletildi. Kanununun 10. maddesi "arsıulusal" (milletlerarası) maksatlarla cemiyet kurulmasını yasakladı; 15. maddede ise cemiyetlerin birden fazla amaçla uğraşamayacakları hükmü getirildi. 4. madde ile de cemiyetlerin faaliyete geçebilmesi için ana nizamnamesinin verildiği mülkî makamca tasdiki şartı getirildi.

Yeni kanun ve kısa süre sonra başlayan II. Dünya Savaşı sebebiyle siyasî cemiyet kurmak imkânsız bir duruma geldi ve mevcut cemiyetler de hükümetin yoğun kontrolü altına girdi. Çok partili rejime geçişe kadar Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF [P]), Türk Hava Kurumu, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi hayır derneklerini dahi bütünüyle denetimi altına aldı ve bunların yönetimini kendi üyeleri aracılığı ile gerçekleştirdi.

1945'ten sonra çok partili rejime geçiş faaliyetleri sırasında ve 1946'da Demokrat Parti'nin kurulması ile iktidar karşısında kuvvetli bir muhalefetin organizasyonu gerçekleşince, iktidar ve muhalefet arasında çeşitli kanunlardaki hürriyetleri kısıtlayıcı hükümlerin tâdili tartışmaları başladı. Hükümet 5 Haziran 1946 tarihli 4919 sayılı kanunla cemiyetler kanununun önemli sekiz maddesini değiştirdi. Bunlar içinde en önemlisi, devlet rejimine aykırı amaç gütmeye ve emniyet ve asayiş bozma istisnalarının çıkarıldığı 9. maddede yapılan değişikliktir. Bu kanun ile cemiyet kuruluşu büyük ölçüde kolaylaştırılmış oldu ve 1947 *Türkiye Yılığ*'ındaki rakamlara göre 1946'da içtimâî cemiyetler 241'e, hayır cemiyetleri 100'e, talebe cemiyetleri seksene, güzelleştirme cemiyetleri yetmiş dokuz, ilmi cemiyetler yirmi ikiyeye, sağlık cemiyetleri on üçe, esnaf cemiyetleri de 343'e yükseldi.

Demokrat Parti'nin iktidara gelişince siyasî cemiyetlerde de artış başladı. Bu dönemde kurulan cemiyetlerden Büyük Doğu ve Türk Milliyetçiler Derneği en önemlileridir.

1960 İhtilâli sonrasında hazırlanan 1961 anayasası dernek kurma hakkını da genişletti. Bu anayasasının 29. maddesi herkesin önceden izin almaksızın

dernek kurma hakkına sahip olduğunu belirtiyor ve bu hakkın ancak kamu düzenini ve genel ahlâkı korumak için kanunla sınırlanabileceğini ilân ediyordu. 5 Haziran 1964 tarih ve 4919 sayılı kanun bu alanda ülkemizde neşredilmiş en geniş dernek kurma hakkını veren kanun oldu. 1971'deki 12 Mart muhtırası sonrasında ise özellikle 1961-1971 döneminde kurulan çok sayıda siyasî amaçlı derneğe sınırlama getirilebilmesi için önce 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı kanun ile anayasasının 29. maddesi değiştirildi ve sınırlamalar arttırıldı. 22 Aralık 1972 tarih ve 1630 sayılı yeni dernekler kanunu ile bu sınırlamalar düzenlendi. Ancak bu yeni düzenlemeye rağmen çok sayıda siyasî dernek 1980'e kadar yoğun şekilde faaliyet gösterdi. 12 Eylül 1980 sonrasında ise bilhassa siyasî derneklerle ilgili sınırlamalar arttırıldı. 1982'de kabul edilen anayasasının 33. maddesi ise dernek kurma hürriyetini derinlemesine tanımladı ve sınırlamaların pek çoğunu kanuna bırakmayarak bu metinde zikretti. 6 Ekim 1983 tarih ve 2908 sayılı yeni dernekler kanunu da bu yönde hükümleri ihtiva etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Düstur, İkinci tertib, İstanbul 1330, II; IV (1331); Üçüncü tertib, Ankara 1931, V; VII (1934); VIII (1934); XIX (1938); *Türkiye Yılığ* (1947); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasî Partiler*, İstanbul 1952, I-III, tür.yer.; M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul 1986, bk. İndeks; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, tür.yer.; Ayhan Yalçın, *1924, 1961, 1982 Anayasaları*, İstanbul 1987; *Resmî Gazete*, nr. 6329, Ankara 1946; Albert Hourani — D. A. Rustow, "Djama'ıyya", *EJ²* (İng.), II, 428-433.

M. ŞÜKRÜ HANIOĞLU

CEM'İYYET

(الجمعية)

Sâlikin bütün endişelerini Allah'a teveccüh noktasında toplaması ve mâsivâyı bırakıp sadece O'nunla meşgul olmasu hali anlamına gelen tasavvuf terimi.

"Sâlikin mahv* mertebesine ulaşıp kendisinden ve çevresindekilerden habersiz kalması hali" şeklinde de tanımlanan cem'iyetin karşıtı tefrikadır. Tefrika gönülde çeşitli endişelerin bulunması ve dikkatin dağılması haline denir.

İbnü'l-Arabî, beşerî kuvvetlerin en yüksek seviyede bir tek noktada yoğunlaştırılması ve tam konsantre olma haline

cem'iyet adını verir; bir şeyden kaçan veya kararlı ve azimli bir şekilde bir şeyin üzerine yürüyen kişinin halini buna örnek gösterir. İbnü'l-Arabî'ye göre cem'iyet hali ve makamında olan bir kimse himmetiyle maddî şeylere de tesir edebilir. Allah insanı huzuruna getirip tefrikanın olmayan bir cem'iyet haline ulaştırınca ona ezelde vermeyi irade ettiği şeyleri ihsan eder. Cem'iyet hali diğer haller gibi geçici olduğundan bu halden çıkan sâlik tefrika haline geçer.

Azîz Nesevî "büyük bir nimet ve ferahlık" diye nitelediği cem'iyet halini sükûn ve huzur hali olarak anlar; bunun da emniyet, sıhhat, kanaat ve âlimlerle sohbet ederek bulunacağını, mal ve makamın ise sadece tefrika sebebi olacağını ifade eder. Gönüllü huzur ve sükûn halinde olmasına "cem'iyet-i hâtır", huzursuz ve kaygılı olmasına "tefrika-i hâtır" denir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâşânî, *İşlâhâtü's-Şâfiyye*, s. 41 ; *et-Ta'rifât*, "Cem'iyet" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "Cem'iyet", I, 235 ; *el-Mu'cemü's-Şûfi*, "Cem'", md.; Ca'fer Seccadî, *Ferheng*, Tahran 1350, s. 130, 157 ; İbnü'l-Arabî, *Fuûş* (Afîfî), I, 158 ; a.m.f., *el-Fütûhât*, II, 632 ; Azîz en-Nesevî, *İnsân-ı Kâmil* (nşr. Marijan Molé), Tahran 1403/1983, s. 166 ; Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *el-Behcettü's-seniyye*, Kahire 1303, s. 53.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

CEM'İYYET-İ İLMİYYE

(جمعیت علمیہ)

İslâm inanç ve

kültüründen uzaklaşmadan

Batı'daki ilmi gelişmelerin takip edilmesini

gerektiğini düşünen ulemânın kurduğu,

Mecmûa-i Ulûm adlı

dergiyi çıkaran cemiyet

(bk. MECMÛA-İ ULÛM).

CEM'İYYET-İ İLMİYYE-İ İSLÂMİYYE

(جمعیت علمیہ اسلامیہ)

II. Meşrutiyet döneminde kurulan, siyasî, ilmi ve dinî konularda etkili çalışmalarıyla tanınan cemiyet.

Cemiyetin kuruluşu, amaç ve çalışmaları, 1326 (1908) yılında yayımlanan sekisen altı maddelik nizamname yanında yayın organı ve başlıca kalıcı eseri olan *Beyânülhak** adlı haftalık gazetede çıkmış yazılardan öğrenilmektedir. Ayrıca o günlerde neşredilen birçok dergi ve gazete cemiyet çalışmalarına büyük ölçüde yer vermiştir.

Nizamnamede cemiyetin kuruluş amacı, teşkilâtın yapısı, çeşitli konulardaki

encümenlerin çalışma tarzı belirtilmiştir. Buna göre cemiyet merkez-i umûmî, merkez-i ilmi ve encümen-i ilmiyye adlı üç ana organdan oluşuyordu. Nizamnamenin birinci maddesinde cemiyetin başlıca gayeleri, devlet yönetiminde meşveret usulünün korunması, hükümetin dinî konulardaki çalışmalarının desteklenmesi ve takibi, hilâfetin yaşatılması, devlet icraatının mümkün olduğu kadar şeriat ölçülerine yaklaştırılması, umumî terbiye ve İslâm âdabının yaşatılması, din ilkelerinin müslümanlara kolaylıkla anlatılabilecek bir şekilde sokulması, din öğretiminin bütün eğitim ve öğretim kurumlarına yaygınlaştırılması, din aleyhtarlarının tartışmaya açık gördükleri meselelerin incelenerek gerçeklerin ortaya çıkmasına çalışılması, İstanbul ve taşradaki medreselerin zamanın ihtiyaçlarına göre ıslahî şeklinde sıralanmıştır. Cemiyetin çeşitli organlarının oluşturulmasını ve çalışma esaslarını ayrıntılı bir şekilde tesbit eden nizamnamede üyelerin, belirtilen amaçlar yönünde çalışmalarını yanında "ahkâm-ı dîniyye ve âdâb-ı İslâmiyye"ye sıkı sıkıya bağlı olmalarını gerektiren hükümler konulmuş, ayrıca bunu taahhüt eden bir de "yemin sûreti" yer almıştır. Üye sayısının artmasını sağlamak üzere rehberlik sisteminin getirildiği nizamnamede bütün medrese talebeleri cemiyetin tabii üyesi sayılmış, üyelere verilen cemiyet kimlik kartının hazırlık sınıfı dışındaki bütün öğrencilere verilebileceği (md. 52), çok gizli tutulacağı belirtilen bu kart taşıyan üyelerin cemiyet adına gayeye uygun çalışmalarda bulunabileceği ifade edilmiştir (md. 51). Ayrıca nizamnamede, cemiyetin amacı bakımından genel merkez üyelerinin ilim adamlarından oluşması, ancak ihtiyaca göre askerîye, mülkiye, adliye, maarif, teknik, ticaret ve sanayi gibi çeşitli mesleklerden de en az birer üye bulundurulması öngörülmüştür.

II. Meşrutiyet döneminin siyasî, sosyal ve kültürel ortamı içinde şiddetli bir istibdat aleyhtarı ve İttihat ve Terakkî taraftarı olan Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye, meşihatı ve siyasî iktidarı doğrudan ilgilendiren birçok konuyu kendi çalışma alanı içinde görmüş, zamanın siyasî ve sosyal olaylarına çeşitli imkân ve vasıtalarla müdahale etmeye çalışmıştır. Kurucuların isimleri nizamnamede ve yayın organında gösterilmeyorsa da cemiyet adına kaleme aldıkları yazılar ve beyannâmelerden Mustafa Sabri Efendi, Şehri Ahmed Efendi, Mehmed Fatin (Gökmen), Küçük Hamdi (Elmalılı Muham-

med Hamdi), Hayret (Adanalı), Hâlis, Mehmed Ârif ve Hüseyin Hâzım'ın cemiyetin kurucuları oldukları söylenebilir. En faal ve etkili üyenin Mustafa Sabri Efendi olduğu, *Beyânülhak*'ın başyazarlığını yürütmesinden ve birçok yazıda cemiyet adına açıklamalarda bulunmasından anlaşılmaktadır.

Beyânülhak'ta, mesul müdür Mehmed Fatin imzasıyla çıkan bir yazıda Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye'nin siyasî, ilmi ve dinî bir dernek olduğu belirtilmiş, bu üç temel sahadaki görev ve sorumlulukları ayrıntılı bir şekilde anlatılmış, ayrıca cemiyetin Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne bağlılığı ifade edilmiştir (*Beyânülhak*, I, 10, 11). Ancak daha sonra aynı gazetede cemiyetin İttihat ve Terakkî Cemiyeti'yle ilgisi olmadığı duyurulmuşsa da cemiyet siyasî faaliyetlerine yine devam etmiş, özellikle 31 Mart Vak'ası karşısında aktif bir tavır takınmıştır. İstibdadı reddederek meşrutiyeti ısrarla savunan cemiyet, bu olayın meşrutî idareye son verebileceği endişesiyle din adına bu hareketi destekleyenleri şiddetle eleştirmiş, bunun şeriatla ilgisi bulunmayan irticaî bir vak'a olduğunu ileri sürmüştür. 31 Mart Vak'ası'nın bastırılmasında, cemiyetin olayın hemen başlarında takındığı bu tavrın çok etkili olduğu *Sırât-ı Müstakîm*, *Sabah*, *Tercümân-ı Hakikat*, *Yeni Gazete* gibi yayın organlarıyla *Beyânülhak*'ın birçok sayısındaki yazı ve beyanatlardan anlaşılmaktadır (cemiyetin bu konudaki dört beyannâmesi için bk. *Beyânülhak*, II, 687-688 ; ayrıca bk.M. Sabri, M. Fatin ve Küçük Hamdi imzalı yazılar, II, 693, 698, 721, 747).

Cemiyetin çalışmaları zamanın iktidarınca desteklenirken yer yer hükümet uygulamalarına yönelttiği eleştiriler üzerine İttihat ve Terakkî ile arası açılmış, cemiyetin siyasetle uğraşması parti tarafından zararlı ve tehlikeli görülmeye başlanmıştır. Buna karşılık *Beyânülhak*'ta Mustafa Sabri imzasıyla çıkan cevabî yazıda, ulemânın siyasî konularla ilgilenmekten alıkonulması halinde onların temel görevi olan "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" hizmetinin ortadan kalkacağı, bu hakkın kaldırılmasını ise ulemânın kesinlikle kabul etmeyeceği duyurulmuş ve partinin kendilerini desteklemekten vazgeçen bu tavır değişikliği kınanmıştır (*Beyânülhak*, VI, 2360-2362).

Cemiyet dinî irşad alanında müftü ve vâizlere, medrese talebelerine ve cemiyet üyelerine yönelik önemli faaliyetler gösterdiği gibi resmî ve idarî makamlarla